

**КОМІСІЯ СЛОВНИКА ЖИВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ У СПРАВІ СВУ: ГРИГОРІЙ
КОСТЯНТИНОВИЧ ГОЛОСКЕВИЧ
(За матеріалами ОДПУ)**

Статтю присвячено 100-річчю початку роботи над академічним «Російсько-українським словником» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова 1924–1933 рр. Досліджено екстралінгвальні й екстралінгвістичні умови, у яких виформовувалася національна ідентичність української лексикографії поч. ХХ ст. Зокрема, висвітлено діяльність Комісії словника живої української мови крізь призму справи СВУ, особистостей авторів Словника, зокрема Г. К. Голоскевича, як учасників процесу.

Ключові слова: Російсько-український словник 1924–1933 рр., Комісія словника живої української мови, справа Спілки визволення України, лексикографія, Григорій Голоскевич, репресії.

Відзначаючи 100-річчя початку роботи над академічним «Російсько-українським словником» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова 1924–1933 рр. (далі — РУС або Словник)¹, а також 100-річчя від дня заснування Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, зокрема Архівної картотеки як лексико-ілюстративної бази Словника², зосередьмо увагу на трагічній сторінці цієї історії — справі СВУ — через висвітлення діяльності авторів Словника як учасників процесу.

¹ Російсько-український словник / Ред. А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов : В 4 т. — К., 1924–1933. — Т. 1–3. Після створення Комісії словника живої української мови тип і назву словника було змінено, що, утім, не відбилося в назві Комісії.

² Архівна картотека — це лексико-ілюстративний матеріал Комісії словника живої української мови Всеукраїнської Академії наук, що у 20-х рр. ХХ ст. уклала культовий сьогодні «Російсько-український словник» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Цінність її полягає в тому, що вона містить матеріали знищеного 1933 року 4-го тому «Російсько-українського словника». Уперше від 30-х рр. картотека стала об'єктом наукової уваги саме як матеріали репресованої Комісії, понад півстоліття їх вважали втраченими. Сьогодні ж є можливість повернути їх до мовно-культурного процесу, оптимізувати науково-дослідну роботу, зокрема відтворити словникові матеріали зниклого 4-го тому, адже Архівна картотека — єдиний натеper віднайдений ресурс, що містить фахово опрацьовані мовні джерела словника, які мають велику цінність для відновлення автентики українського мовомислення. Матеріали картотеки слугують важливим дороговказом на шляху усунення тривалого російщення української лексики та становлять цінний ресурс для створення словників української мови ХХІ ст. (Тищенко О. М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій // Укр. мова. — 2016. — № 2. — С. 44–71).

Як відомо, процес Спілки визволення України (СВУ) — це показова, сфальшована наприкінці 1920-х років ОДПУ³ справа, що викривала вигадану антирадянську організацію серед української інтелігенції. Метою процесу було дискредитувати провідних діячів української культури та громадського життя в межах централізованої політики геноциду української нації, здійсненого пізніше урядом СРСР у 1932–1933 роках⁴. Серед засуджених — професорів, студентів, учителів, священників та ін. — були й автори РУС. Понад те, саме цю академічну групу в Інституті української наукової мови ВУАН, яка створювала РУС — Комісію словника живої української мови (далі — КСЖУМ), — було «призначено» осередком СВУ в Академії, а С. О. Єфремова — очільником «ворожої» організації.

«Російсько-український словник», або «Академічний словник», — велична, трагічна й загадкова сторінка українського мовознавства, культури й історії. Народжений у часи національного піднесення, уже за кілька років, у період сталінських репресій, Словник отримав тавро націоналістичного, а отже, ворожого, шкідницького. Репресували й ліквідували як авторів, так і сам Словник: перші 3 томи було вилучено з обігу й сховано у спецфондах, а 4-й том, уже підготовлений до друку, знищено. Очистили також «від націоналістичного мотлоху» і картотеку словника (яка в 50-х рр. ХХ ст. отримала умовну назву «Архівна») ⁵. Такий вирок чи не найпереконливіше свідчить про потужність цієї праці — і мовну, і націєтворчу.

Однак була ще одна причина репресувати РУС: за даними слідства ОДПУ, у створенні Словника брали участь саме члени СВУ, а головню — С. О. Єфремов (редактор 3-го й 4-го томів РУС), якого засудили як ватажка цієї антирадянської організації. 3-поміж авторів РУС у справі СВУ було заарештовано: С. О. Єфремова⁶, Г. К. Голоскевича⁷, В. М. Ганцова⁸ та А. В. Ніковського⁹. З об'єктивних причин не провадилося справи СВУ щодо

³ ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління (рос. ОГПУ) при РНК СРСР — політична спецслужба при РНК СРСР, створена 15 листопада 1923 року. ОДПУ спеціалізувалася на боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, на забезпеченні державної безпеки і боротьбі з чужими радянській владі елементами.

⁴ Процес відбувся над 45 керівниками і провідними діячами СВУ (від 9 березня до 19 квітня 1930 р.). Усього до судового процесу 1930 р. залучено 474 особи, засуджено до розстрілу — 15, до концтаборів — 192, вислано за межі України — 87, засуджено умовно — 3, звільнено від покарання — 124 особи (*Шаповал Ю. І.* Спілка визволення України // *Енциклопедія історії України* : В 10 т. — К., 2012. — Т. 9. — С. 751).

⁵ *Тищенко О. М.* Знач. праця.

⁶ С. О. Єфремов. У липні 1929 р. заарештовано й звинувачено в організації і керівництві СВУ. У квітні 1930 р. засуджено до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією. Перші 7 років ув'язнення відбував у Ярославському політизоляторі, потім його переведено до Володимирської тюрми. З 1939 р. доля невідома, за іншими даними — помер за рік до звільнення. Реабілітований 1989 р. (*Українська мова* : *Енциклопедія* / *Редкол.*: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — 3-є вид., виправл. і доповн. — К., 2007. — С. 188).

⁷ Г. К. Голоскевич. 17 серпня 1929 р. заарештований як член СВУ і засуджений на 5 років ув'язнення, яке відбував спочатку в Ярославлі, потім у Тобольську, де наклав на себе руки. Реабілітований 1989 р. (Там же. — С. 106–107).

⁸ В. М. Ганцов. Репресований за справою СВУ у 1929–46, 1949–56 рр. Реабілітований 1989 р. (Там же. — С. 93–94).

⁹ А. В. Ніковський. Заарештований 23 липня 1929 у зв'язку з процесом над СВУ і засуджений на 10 років. Після звільнення у квітні 1940 р. переїхав до Ленін-

М. М. Грінченкової¹⁰. Не був арештований, однак зазнавав утисків з 1929 р. аж до арешту 1941 р. А. Ю. Кримський¹¹. Уникли арешту й переслідувань М. Я. Калинович¹² та В. Г. Ярошенко¹³.

У сучасній українській дослідницькій та публіцистичній літературі переважає думка, що насправді СВУ не було як організації, це — провокаційна вигадка ОДПУ. На користь цієї теорії згадують численні провадження інших показових процесів всесоюзного масштабу (Шахтинський процес 1928 р., справа Промпартії у грудні 1930 р. або Справа «Союзу визволення Білорусі» 1930–1931 рр.¹⁴), які мали суто політичну мету. Однак стверджувати, що жодного противладного руху в Україні не було, не варто, оскільки не бачити антиукраїнських проваджень і не намагатися їм протидіяти свідомо інтелігенція не могла. Імовірно, підсудні на процесі СВУ були патріотами й активно працювали для українського національно-культурного відродження 1920-х рр., але вони робили це спонтанно, без системної всеукраїнської діяльності, координованої, як стверджувало слідство, еміграцією. Так, Н. Павлушкова (сестра одного з підсудних) твердила, що «СВУ як організація являла собою центр з дуже вузького кола людей, не більше 12–15, без міцно організаційно оформленої периферії», а зізнання підсудних на процесі СВУ були вимушеними¹⁵.

У контексті дослідження РУС вважаємо доцільним вивчати як лінгвальні й лінгвістичні, так і екстралінгвальні й екстралінгвістичні фактори, умови, у яких формувалася національна ідентичність української лексикографії початку ХХ ст. Звісно, процес СВУ був у полі зору не одного дослідження, проте в цій розвідці нас цікавить те, що саме Комісію словника живої української мови влада й розглядала як так звану п'ятірку — найменшу структурну ланку СВУ, нібито наявну в кожній організації, якою займалося ОДПУ. Тобто ворожим осередком у ВУАН були саме словникарі, а головним терористом — один з редакторів РУС академік С.О. Єфремов.

града, де помер під час блокади у роки війни (за іншими даними — доля невідома). Реабілітований 1989 р. (Там же. — С. 431).

¹⁰ М. М. Грінченкова. Померла 1928 р. — до початку справи СВУ (Там же. — С. 127).

¹¹ А. Ю. Кримський. Із 1929 р. академіка почали переслідувати, позбавляти посад. У 1930-х рр. А. Ю. Кримський був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 20 липня 1941 року його заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності й ув'язнено в одній із тюрем НКВС у Кустанай (тоді Казахська РСР, СРСР, нині — Костанай, Казахстан). 25 січня 1942 р. Агатангел Кримський помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми № 7. Реабілітований 1957 р. (Там же. — С. 295).

¹² М. Я. Калинович. Із 1924 р. — науковий працівник АН УРСР. У 1930–1949 рр. був завідувачем відділу загального мовознавства, директором Інституту мовознавства АН УРСР. Із 22 лютого 1939 р. — академік АН УРСР, академік-секретар відділення суспільних наук. У липні 1941 року Михайла Калиновича евакуювано з майже 400-ми академіками, членами-кореспондентами та іншими науковими працівниками Академії наук УРСР до Уфи, столиці Башкирії (Там же. — С. 253).

¹³ В. Г. Ярошенко. Позаштатний постійний співробітник КСЖУМ (1926–1927 рр.), штатний співробітник, член-редактор сільськогосподарського відділу Інституту української наукової мови ВУАН (1927–1930 рр.), науковий співробітник Інституту мовознавства ВУАН (1930–1935 рр.). Після звільнення вчителював у Києві, після війни — редактор видавництва «Радянська школа» (Там же. — С. 846).

¹⁴ Процес Спілки визволення України. — https://uk.wikipedia.org/wiki/Процес_Спілки_визволення_України.

¹⁵ Там же.

У розсекречених архівах СБУ зберігаються матеріали процесу СВУ, серед яких є справи трьох членів КСЖУМ — Г. К. Голоскевича, А. В. Ніковського та С. О. Єфремова (справи В. М. Ганцова досі не виявлено). Матеріали містять переважно довідки про ув'язнення, описи справ, протоколи допитів, зізнання, розкаяння, додаткові свідчення тощо. Частина з них ув'язнені написали власноруч, частина — це передруковані копії наявних рукописів або друковані оригінали (принаймні рукописів до яких не долучено). Томи є не всі (скажімо, матеріали на С. О. Єфремова були зосереджені в 34-х томах, приступні тільки чотири¹⁶); речових доказів, зазначених в описах (напр., вилучена література), напевно, не збереглося в повному обсязі.

Цитуючи матеріали справ, подаючи узагальнений зміст протоколів, зізнань і розкаянь, з відомих причин залишаємо поза висновками достовірність аналізованої інформації та відповідність кожного твердження, кожного слова реальним фактам. Головне завдання — визбирати із загальної картини слідства відомості, що стосуються діяльності КСЖУМ, її співробітників, створення РУС.

У цій статті йтиметься про КСЖУМ крізь призму справи Г. К. Голоскевича.

Г. К. Голоскевич, як зазначено у справі СВУ, «член Комісії Словника Живої Мови (з 19[...]) та Діалектологічної комісії (з 1929) і член бібліотечного т-ва (з 1929)»,¹⁷ у перші дні арешту стверджує, що не брав участі в антирадянських заколотах і підпільних організаціях. Проте наприкінці допиту він зазначив, що «коли б С. О. Єфремов сказав би мені у вічі, що я є член підпільної організації, то тоді я б це підтвердив»¹⁸. Г. К. Голоскевич стверджує: «У Ц.Р. я підтримував лінію своєї партії — ес-ерів. У Києві я зв'язався з центром нашої партії — Єфремовим С. О., Ніковським А. В. і брав участь у партійних засіданнях, що відбувалися в приміщенні контори й редакції укр. газети “Нова Рада” (на Інст. вул.)»¹⁹.

Уже за два — три²⁰ дні свідчення змінилися: «наша Акад. Комісія Словника Живої мови була в ідеологічному зв'язку з БУД'ом і антирадянські розмови та настрої, признаюся щиро і відверто, панували серед нас (маю на увазі себе, В. М. Ганцова, О. Т. Андрієвську)»²¹. БУД — Братерство української державності, українська таємна організація, заснована навесні 1919 р. в Києві. Підтримувала зв'язки з урядом Української Народної Республіки за кордоном. Провідну роль у діяльності БУД відігравав С. О. Єфремов. 1924 р. організація саморозпустилася²².

¹⁶ ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело № 215471 «СВУ» (Єфремов С. А). — Т. 11, 12, 14, 207 (усередині 5 томів. — *О. Т.*). Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. № 47757 в 237 томах. 67098 — ФП. Учено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. № 24/35/4-301.

¹⁷ ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело № 215471 «СВУ» (Голоскевич Г. К.). — Томи № 99, 100. Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. № 47757 в 237 т. 67098 — ФП. Учено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. № 24/35/4-301. — Т. 99. — С. 7. (тут і далі цитуємо за правописом оригіналу.)

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. — Т. 100. — С. 10.

²⁰ Г. К. Голоскевич «почав 6-го вересня признаватися у своїй участі в двох підпільних контр-революційних українських організаціях, що ними керував академік С. О. Єфремов» (там же. — С. 14).

²¹ Там же. — Т. 99. — С. 26; Т. 100. — С. 13.

²² Підкова І.З., Шуст Р. М. Довідник з історії України : В 3 т. — К., 1995.

Самій Комісії слідчі відвели особливу роль — роль осередку СВУ в Академії, роль однієї з п'ятирок, які сотнями було «виявлено» по всій Україні як ланки таємної організації на різних підприємствах, у товариствах, колективах. За даними справи: «Особовий склад Комісії Словника Живої Укр. Мови: Голова комісії — акад. А. Ю. Кримський; члени редактори: Ганцов В. М. (він і керівник Комісії), Голоскевич Г. К., Ніковський А. В., Грінченкова М. М. (померла 15.VII-28 р.), Ярошенко В. Г. (з м. листопада 1928 р., замість М. М. Грінченкової), наук. співробітник О. Т. Андрієвська і діловод бібліотекар А. М. Яременкова. Близький до Комісії акад. С. О. Єфремов — головний редактор III і IV т. академічного Рос. Укр. Словника; I і II т. Словн. редакції акад. А. Ю. Кримський»²³.

Г. К. Голоскевич свідчить: «Радянська влада, влада більшовиків здавалася тоді мені чужою, московською, насильницькою, окупантською, як і багатьом укр. інтелігентам <...>. Я взімку 1920–21 року іноді заходив до В. М. Ганцова <...>, мого товариша в акад. праці (у ВУАН ми працювали з м. лютого 1919 року), де переховувався С. О. Єфремов <...>, і обмінявся з С. О. своїми антирадянськими настроями, розмовами. Такі-ж розмови провадилися і в нашій академічній Комісії — Комісії складання Словника Живої укр. Мови, між мною, В. М. Ганцовим і О. Т. Андрієвською (секретар бібліотекар Комісії). У таких антирадянських розмовах брав участь покійний П. Я. Стеблицький, який часто заходив до нашої Комісії і працював у нашому приміщенні, бо в його кімнаті було холодно»²⁴. Щодо мовної палітри справи зазначимо: одразу впадає в око насильницьке «співжиття» колоритних рис, властивих мовознавцю Г. К. Голоскевичу, та мовних штампів гебітської новомови.

У «Розкайні» Г. К. Голоскевич визнає С. О. Єфремова за керівника СВУ та згадує про нього в надзвичайно високому реєстрі: це науковець, «авторитет котрого досі був для мене великий і дорогий», і водночас це — «прапор українського національно-шовіністичного руху, під яким стояли всі вороже настроєні проти Радвлади елементи як міста, так і села», і виказуючи якого, Г. К. Голоскевич відчував особисту тривогу, «боязнь» за його (і колег) долю²⁵. Таке зізнання щодо С. О. Єфремова, за словами Г. К. Голоскевича, компрометує «всю ту частину Української інтелігенції, що, приховуючись під маскою лояльності, весь час боролися усіма засобами проти Радвлади, намагаючись її скинути»; «від дня мого першого признання на слідстві минуло три доби і за цей час я встиг проаналізувати своє контр-революційне минуле <...>»²⁶.

Ставлення до іншого члена Комісії та редактора РУС — А. Ю. Кримського суттєво відрізнялося, як пояснював сам Г. К. Голоскевич, «двоїстиною» академіка А. Ю. Кримський — неодмінний секретар ВУАН (до травня 1928 р), голова КСЖУМ, головний редактор 1-го та 2-го томів РУС. Г. К. Голоскевич зазначає, що А. Ю. Кримський часто бував у Комісії — й у справах, і «просто — поговорити, побачитися. Відношення між членами комісії і Аг. Ю. Кр. — дружні, товариські, хоча й бували на ґрунті спільної праці, гострі конфлікти між нами»²⁷. Справді, підтвердженням цього є вислови

²³ ГДА СБ України. — Т. 100. — С. 44.

²⁴ Там же. — С. 10.

²⁵ Там же. — С. 14.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. — С. 42.

А. Ю. Кримського та самого Г. К. Голоскевича у приватному листуванні, за якими бачимо: конфлікти бурхливо виникали, однак наукова виваженість і людська порядність усіх членів колективу сприяли швидкому налагодженню стосунків²⁸.

Окрім наукових та особистих, побутових питань, «в Комісії А. Ю. проводив щирі розмови на політичні теми, з яких виявлялися часто-густо його антирадянські настрої, думки, організування політичних змін, скарги на тяжке сучасне життя»²⁹. «Двоїстіна» А. Ю. Кримського виявлялася, на думку Г. К. Голоскевича, у тому, що «в його було два обличчя — одно — більшовицьке, комуністичне (наявне ж тільки на показ, для Влади), друге — антирадянське, контр-революційне, єфремівсько-петлорівське». Ці дві маски, каже Г. К. Голоскевич, — загадка: «хто ж він»³⁰. Прилюдно (на офіційних заходах, з пресою тощо) А. Ю. Кримський «афішував себе більшовиком, комуністом, щирим радянським», а у приватних розмовах «А. Ю., мов виправдовуючись, говорив: “Я проститутка — мушу це робити”»³¹, «тобто такою тактикою захищати ВУАН, частина якої, розуміється, вороже ставилася до Радвлади»³².

Активно займаючись словниковими справами (особливо після усунення його з посади неодмінного секретаря ВУАН), А. Ю. Кримський часто бував у справах у Комісії живого словника української мови. Звичайно «розмови» він проводив між Г. К. Голоскевичем, В. М. Ганцовим та О. Т. Андрієвською³³. У лютому 1929 р. Г. К. Голоскевича здивувала й збентежила поведінка академіка, коли той у відповідь на слова прискорити видання РУС «несподівано кинув думку: “хто його знає, що буде на весні”, маючи на увазі становище радянської влади³⁴ і можливість війни³⁵, «і знову вставало питання: хто ж він. Більшовик — чи петлорівець. Комуніст — чи контр-революціонер. І мимохіть набігала відповідь — “Лукавий царедворець”»³⁶. Цікавий ще один коментар ув'язненого лексикографа: «Цю двоїстість, ці дві маски — показну радянську і справжню антирадянську — А. Ю. Крим. носил[в] і сполучав, як на мене, легко, без внутрішньої колізії, боротьби»³⁷.

Щодо А. В. Ніковського, який повернувся з еміграції для участі в КСЖУМ, то деякі відомості Г. К. Голоскевича не збігаються з даними у справі С. О. Єфремова.

Своє прагнення повернути А. В. Ніковського до України академік С. О. Єфремов обґрунтовував тим, що серед емігрантів є люди, які «не дуже були скомпромітовані перед Радянською владою» і яким «треба вертатися сюди, на ґрунт, де можлива робота», а це сприяло б посиленню наукових ресурсів. «Свою цю думку я знайшов спосіб переказати давньому своєму товаришу і приятелю А. Ніковському, що жив тоді в Берліні, і знайшов у

²⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Відп. ред. вип. В. А. Кучмаренко. — К., 2005. — Т. 2. — 358 с.

²⁹ ГДА СБ України. — Т. 100. — С. 42.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. — С. 43.

³² Там же. — С. 107.

³³ Там же. — С. 44.

³⁴ Там же. — С. 107.

³⁵ Там же. — С. 129.

³⁶ Там же. — С. 44.

³⁷ Там же. — С. 107.

нього повне спочуття»³⁸, згадував С. О. Єфремов. Далі академік пояснює: «Ці зносини з 1923–1924 рр., в яких я пропонував Ніковському повернутися на Україну, беручи на себе улаштувати цю справу з офіційного боку, закінчилась тим, що Ніковський <...> погодився на мою пропозицію. Тоді я використав попереднє становище Ніковського в Академії, де він був до еміграції за керівничого в Комісії Словника живої мови, й удався до Першого Відділу і до Спільного Зібрання Академії з пропозицією клопотатися перед владою про дозвіл на поворот Ніковському на Україну. Мотивував я це тим, що справа з видання словника російсько-українського визнано за ударну, а тим часом тямущих працівників не багато і справа затримується, а тому, щоб прискорити її, треба виклопотати дозвіл на поворот Ніковському, знавцеві української мови й досвідченому філологові, який до того ж, одійшов от політичної роботи і прагнув до наукової діяльності»³⁹. У результаті такої подачі С. О. Єфремова влада задовольнила клопотання Академії в березні 1924 р.

Перед від'їздом до України А.В. Ніковський нібито отримав рекомендації від наради емігрантських діячів, що відбулася в Берліні на чолі з С. В. Петлюрою за участі Д. І. Дорошенка, В. К. Прокоповича, О. Я. Шульгина, В. В. Садовського⁴⁰. За матеріалами справи С. О. Єфремова, це були настанови «переказати на Україну, що треба готуватись до рішучої боротьби з Радянською владою», для чого треба було тримати зв'язок з еміграцією і водночас подбати про «якусь міцну організацію на Україні», спрямовану на таку боротьбу. А. В. Ніковський, повернувшись до України, цікавими розповідями про закордонне життя, про прагнення еміграції «закликав велике розворушення в київських українських кругах», свідчив С. О. Єфремов⁴¹.

Г. К. Голоскевич же зазначає, що «хотілося <...> почути від його (Ніковського. — О. Т.) про емігрантське українське життя», але про нього той «говорив мало, неохоче, характеризував його коротко: розпад, розклад і гниття», а тому в Г. К. Голоскевича склалося враження, що колега «розійшовся з УНерівськими колами, порвав з ними ідеологічний зв'язок», причини цього були неясні, Г. К. Голоскевич вважав, що «УНерівська справа збанкрутувала»⁴².

Зі справи Г. К. Голоскевича дізнаємося також, що А. В. Ніковський, повернувшись, працював у КСЖУМ як член-редактор і розказував про виклик до ГПУ (1926 р. або 1927 р.) з приводу конфлікту між С. О. Єфремовим, А. Ю. Кримським, М. С. Грушевським, про смерть Петлюри, про реакцію української громадськості на ці події. Засвідчуючи свою щирю повагу до А. В. Ніковського та захват ним як талановитою, освіченою, цікавою людиною, майстром українського слова, Г. К. Голоскевич висловив занепокоєння, що той «випивши міг сказати в ГПУ що-небудь лишнє. А в нас, у Комісії, говорилося багато лишнього, тоб то антирадянського»⁴³.

Щодо зізнань заарештованого, то чи не кожного дня з'являлися нові «карколомні» відомості. Ось у справі Г. К. Голоскевича виникає нове свід-

³⁸ Зізнання заарештованого по справі «СВУ» академіка С. О. Єфремова (примітка № 15) (ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело № 215471 «СВУ» (Никовский А. В.) — Т. 4 (фрагмент. — О. Т.)). — С. 14.

³⁹ Там же. — С. 14–15.

⁴⁰ Там же. — С. 15.

⁴¹ Там же. — С. 14–15.

⁴² ГДА СБ України. — Т. 100. — С. 53.

⁴³ Там же. — С. 53–54.

чення — про допомогу «ув'язненим політв'язням українцям» (а саме Дерещукові), яку було організовано в КСЖУМ у вигляді щомісячних внесків (2–3 крб): їх сплачували як члени Комісії, так і люди, близькі до неї; відав цією допомогою керівник Комісії В. М. Ганцов ⁴⁴. Пізніше Г. К. Голоскевич додає ще й про збір грошей на організацію української церкви та ремонт Софії ⁴⁵, а ще пізніше — про підписування членів комісії на пам'ятник Петлюрі у серпні—вересні 1927 р., про що, утім, сам не може говорити напевно ⁴⁶.

Окремий розділ у справі Г. К. Голоскевича присвячено «Комісії Словника Живої Української Мови» ⁴⁷, званої своєю працею над РУС. Це була найбільша в першому відділі ВУАН щодо кількості співробітників (штатних і позаштатних) і найавторитетніша структурна одиниця. Оскільки в приміщенні Комісії містилася приступна для всіх бібліотека Грінченків, людей там було багато — і наукових співробітників, і професорів, і академіків: «Комісія є наче центр громадської думки в академічних справах, в академічному житті на I-му Відділі. А. Ю. Кримський з думкою нашої Комісії коли не завжди рахувався, то принаймні завжди цікавий знати, як ставиться Комісія до того чи іншого факту з академ. життя» ⁴⁸.

У справі Г. К. Голоскевича регулярно зазначено: настрої та розмови в Комісії були *антирадянські* ⁴⁹. З-поміж наукової літератури, що надходила з-за кордону, був емігрантський «Літературно-Науковий Вісник», за ред. Донцова (фашиста)», а також інші антирадянські видання, які були приступні для читання членам Комісії. Також у Комісії «переховувався архів С. О. Єфремова» ⁵⁰. Пізніше К. Г. Голоскевич називає це «секретними документами» ⁵¹.

Жанр протоколів допиту передбачає упорядковані узагальнення щодо кожної події, постаті, установи, виду діяльності тощо. Так, можемо спостерегти, як щодня в процесі допитів у протоколах викристалізовувалися ключові категорії справи СВУ, її структура і завдання. Наступні сторінки містять усе чіткіші визначення, які дає допитуваний Г. К. Голоскевич: «Комісія Словника Живої Мови ВУАН — це був академічний гурток СВУ під керівництвом С. О. Єфремова. Така моя думка. Правда, у нас не було засідань у розмовах не згадувалося і назви СВУ, але ідеологічно ми були об'єднані, близькі. Лозунг — визволення України, був лозунгом у нас у всіх. Під комісією маю на увазі себе, Ганцова В. М. і Андрієвську О. Т.» ⁵². Таке формулювання, певно, ще раз засвідчує: в Україні справді панували антивладні, антирадянські настрої та прагнення вільної держави, однак системної організованої діяльності не було.

Проте з кожною сторінкою картина СВУ, зокрема її ланки у ВУАН, стає все чіткішою, зокрема вже докладно описано зв'язки СВУ в Україні та за кордоном ⁵³; орієнтацію СВУ (насамперед на закордон); структуру СВУ —

⁴⁴ Там же. — С. 64.

⁴⁵ Там же. — С. 72.

⁴⁶ Там же. — С. 113.

⁴⁷ Адреса: вул. Короленка, 54. — Там же. — С. 71.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. — С. 72.

⁵¹ Там же. — С. 112.

⁵² Там же. — С. 106.

⁵³ Там же.

згадувані вже п'ятірки, що згодом були переорієнтовані на професійні гуртки (можливо, так було зручно будь-які заходи, збори, дії професійних колективів ідентифікувати як дії ланок підпільної організації), керівники яких нібито тримали зв'язок з президією організації; тактику СВУ (поширення ідей через літературне товариство при ВУАН, українську автокефальну церкву тощо)⁵⁴.

Чіткішими стають і Голоскевичеві характеристики С. О. Єфремова: «з своєю ворожістю, непримиренством до Радянської влади ніколи не крився. завжди прямий і відвертий, він був і одверти[м] ворогом Радвлади. С. О. Єфремов був центр антирадянських настроїв <...>, керовником БУД'у <...>, організатором, ідеологом і керівником СВУ»⁵⁵.

Зрештою, свідчення Г. К. Голоскевича містять докладний опис процесу створення й розвитку СВУ в межах ВУАН, зокрема розмову з С. О. Єфремовим навесні 1926 р., з якої випливало: СВУ створено, «вона складатиметься з окремих п'ятьорок, що наша Академічна комісія, Комісія словника Живої мови буде екодомичною[академічною] п'ятіркою “СВУ”, якою я маю керувати». Щоправда, деталей розмови і того, за яких обставин вона відбулася, Г. К. Голоскевич не пригадує⁵⁶. Із цього моменту в протоколах інакше, як «академічна п'ятірка СВУ», пізніше — «академічний гурток СВУ», Комісію словника живої української мови не називають.

За свідченнями Г. К. Голоскевича, організаційні збори «п'ятірки СВУ» відбулися в жовтні 1926 р. з ініціативи С. О. Єфремова; присутні члени Комісії: В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, О. Т. Андрієвська⁵⁷. У середині 1927 р. до гурту ввійшли В. К. Дем'янчук та К. Рудинська (співробітники ВУАН), яких «завербував С. О. Єфремов»⁵⁸, тоді як Г. К. Голоскевич спілкувався з ними винятково у справах ВУАН. Восени 1927 р. відбулися «перші збори академічного гуртка “СВУ” у приміщенні <...> комісії», тобто реформованої в професійний гурток колишньої п'ятірки⁵⁹.

Про що ж йшлося на засіданні підпільного антирадянського гуртка?

У центрі уваги були справи академічні, а саме: враження С. О. Єфремова від його поїздки до Харкова на засідання колегії НКО, де обговорювали новий статут ВУАН, порядок обрання академіків тощо. Зокрема, С. О. Єфремов повідомив і про непорозуміння між ним та М.С. Грушевським. Г. К. Голоскевич зазначає, що і він сам, і колеги вважали: дії НКО з «оздоровлення» ВУАН зроблять Академію не українською, а цілком російською, тобто філією Всесоюзної академії. Як не прикро, вважає Г. К. Голоскевич, та сварка між академіками теж була не на користь ВУАН, однак відкрито С. О. Єфремова підтримала тільки М. М. Грінченкова⁶⁰.

Наступного разу збори відбулися в листопаді 1927 р., присутні: С. О. Єфремов, В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, О. Т. Андрієвська (можливо, і В. К. Дем'янчук). Саме на цьому засіданні, читаємо в протоколі допиту, С. О. Єфремов розказав про «організацію “СВУ”», її завдання, струк-

⁵⁴ Там же. — С. 125.

⁵⁵ Там же. — С. 107.

⁵⁶ Там же. — С. 125.

⁵⁷ Там же. — С. 126.

⁵⁸ Там же. — С. 127.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. — С. 127–128.

туру, програму, для того, щоб В. М. Ганцов міг поінформувати за кордоном українську еміграцію» (той якраз мав виїхати в закордонне відрядження). При цьому Г. К. Голоскевич «деталів засідання» не пам'ятає, про директиви В. М. Ганцову теж нічого не знає («про ті директиви може, Єфремов при нагоді мені і розповідав, але я того не пригадую»), зате чітко згадає доручення, яке В. М. Ганцову дала М. М. Грінченкова: передати в Берліні Дорошенкові українську сорочку ⁶¹(!).

Здавалося б, якщо вже зізнаватися в антирадянщині, так до останку, але чому ж власне про «діяльність» СВУ її члени нічого не пригадують, окрім сухих протокольних даних? Питання риторичне.

Чергові збори «гуртка СВУ» відбулися в червні 1928 р. (так само в приміщенні КСЖУМ) з приводу статті С. О. Єфремова — відповіді академіку К. Й. Студинському ⁶², — та резонансу щодо неї в Україні. Колектив (Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, О. Т. Андрієвська) висловив побоювання про долю С. О. Єфремова, оскільки він обстоював і стару Президію ВУАН, і Українську Академію Наук, зокрема було згадано, що «коли Президія ВУАН була українська, своя» провадилося активне укладання українських словників ⁶³.

У лютому 1929 р. на «академічному засіданні» був і А. Ю. Кримський, тоді-то й відбулася розмова щодо прискорення видання РУС, ініційована Г. К. Голоскевичем, коли у відповідь на це А. Ю. Кримський сказав: «Хто знає, що буде на весні» ⁶⁴.

На цьому низка засідань підпільної організації закінчилася. С. О. Єфремов під час допитів зазначив, що «не в цих досить рідких зібраннях полягала суть роботи академічного гуртка, а в тих щоденних зустрічах, летючих маленьких зборах в 3–4 чоловіка, обмірковуваннях усяких подій <...>, саме цим способом витворювалася спеціальна думка, подавалися проекти <...>, які потім розходилися поміж членами СВУ, а через них і далі на неорганізовану масу співробітників <...>. Я принаймні цю постійну і систематичну, і головне — живу циркуляцію думок уважав за далеко кориснішу від упорядкованих зборів, од яких часто тхнуло нудьгою й формалістикою, що мертвили найживіші почування» ⁶⁵.

⁶¹ Там же. — С. 128.

⁶² К. Й. Студинський — український філолог-славіст, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч, голова НТШ у Львові, академік ВУАН. 1924 р. за посередництва М. С. Грушевського налагодив взаємини з урядом УРСР. 19 квітня 1929 р. С. О. Єфремов запише в щоденнику: «Появився Студинський, — по 30 срібляників. Гнус». А 2 березня 1930 року К. Й. Студинського побили двоє оунівців у його кабінеті в НТШ через процес СВУ. Згодом у Львові поширилися чутки, ніби К. Й. Студинський є агентом НКВС. Унаслідок скандалу 29 лютого 1932 р. К. Й. Студинський був змушений скласти повноваження голови НТШ. Наступного року його виключили з ВУАН за «зраду», «колабораціонізм» і «фашизм». Після окупації Галичини Червоною Армією більшовики повернули Студинському звання академіка. Утім нотатки з приватного архіву К. Й. Студинського свідчать, що він не мав жодних ілюзій щодо радянської влади: просто шукав компромісу із завойовниками. У перші дні війни К. Й. Студинського разом із сином І. Я. Франка Петром евакуював НКВС (як і А. Ю. Кримського). Найімовірніше, їх заарештували за особистою вказівкою М. С. Хрущова та розстріляли у липні 1941 р. (Кирило Студинський. — <http://www.ttrada.te.ua/230>; Студинський Кирило Йосипович. — https://uk.wikipedia.org/wiki/Студинський_Кирило_Йосипович).

⁶³ Там же. — Т. 100. — С. 128–129.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же. — Т. 12. — С. 106.

У зв'язку з критикою першого тому РУС — звинуваченнями в архаїчності, ретроградності лексичного матеріалу, вигадуванні слів тощо, — до складу редакторського колективу другого тому було введено нових лексикографів — М. Я. Калиновича та В. Г. Ярошенка⁶⁶. Щодо них позиція Г. К. Голоскевича однозначна: «Ярошенко лівих поглядів політичних, стоїть, як казали ми, на радянській платформі, а професор Калинович жодної участі в громадсько-політичному житті не бере»⁶⁷. Ні з ними, ані з ким іншим «стороннім» Г. К. Голоскевич про СВУ не говорив і «нікого не завербував до нашого академічного гуртка “СВУ”»⁶⁸.

І щоб увиразнити тло, на якому розгорталися «зізнання» «ворогів народу», наведемо два фрагменти справи Г. К. Голоскевича, і стилістика, і зміст яких цілком промовисті й не потребують, на нашу думку, коментарів:

«Викриваючи своє і моїх товаришів контрреволюційне минуле, щиро й одверто признаючися в своїй антирадянській діяльності — нічого навмисне не ховаючи і не криючи, я роблю це не з шкурницьких мотивів, не для того, щоб сел[б]е реабілітувати, а єдино для того, щоб з корінням вирвати, дощенту винищити в собі ту єфремівсько-петлюрівську ідеологію, що привела мене до контрреволюційної антирадянської діяльності, ту ідеологію, що ґрунтується не на диктатурі пролетаріату, трудящих мас, а на дру[і]бно-буржуазних засадах, ту загубну ідеологію, що не давала мені можливості не тільки працювати разом з Радянською владою, брати участь разом з трудящими усього союзуРСР в будіванні нового соціалістичного ладу, а навпаки — заставляла мене і моїх товаришів перешкоджати Радянській владі в її роботі, творити підпільні антирадянські організації, брати у них участь, орієнтуватися на всякі інтервенції, авантюри; роблю це <...> єдино для того, щоб вириваючи з корінням єфремівсько-петлюрівську ідеологію “єфремовщину”, осуджуючи і проклинаючи її, стати новою людиною, з новим політичним світоглядом, щоб щиро і самовіддано працювати надалі разом з Радянською владою»⁶⁹;

«Головне завдання я покладав у тому, щоб наша Комісія Словника Української Живої Мови, інтенсивно працювали над виданням акад. рос: укр. словника і одночасно підготовляли матеріали до тлумачного (толкового) словника української мови, щоб використати сприятливе ставлення (яке, вважаємо, здебільшого було заслугою критикованого Г. К. Голоскевичем «двоїстого» А. Ю. Кримського. — О. Т.) Радянської влади до українізації і асигновані Радянською владою кошти на видання словників. Я не раз зазначав у розмовах з членами нашої комісії, членами СВУ, що наш академічний рос: укр. словник потрібен не тільки більшовикам для українізації, але є велика культурна українська справа, що ми, як свідомі українці (розумів члени “СВУ”), культурні робітники, повинні використати цей момент, ці легальні можливості і зробити що найбільш для української культури. Так на нашу академічну працю, що збігалася з завданням “СВУ”, дивився і С. О. Єфремов, головний редактор III і IV т.т. словника, що завжди ціка-

⁶⁶ У першому випускові тому (1929 р.) вони були редакторами разом із попереднім колективом (В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, А. В. Ніковський), а другий і третій випуски (1932, 1933 рр.) вони готували удвох як упорядники-редактори.

⁶⁷ Там же. — Т. 100. — С. 132.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же. — С. 113.

вився нашою роботою. На цю тему часто я розмовляв із А. Ю. Кримським, головою нашої Комісії і головним редактором I і II т.т. рос. укр. словника. <...> Зауважу, що академічною п'ятіркою гуртком власне керував С. О. Єфремов, який майже що дня заходив до нашої Комісії, бачився зі всіма нами, розмовляв з нами на академічні і політичні теми. Тому, мені, як керівникові, не було майже ніякої роботи.

Про роботу академічної п'ятірки гуртка: збирання грошей на допомогу політв'язням українцям (Дерещукові), на організацію української автокефальної церкви і ремонт Софії, пам'ятник Петлюрі, переховування документів С. О. Єфремова в бібліотеки Грінченків, про розмови див. мої попередні свідчення <...> Тепер вважаю підкреслити, що цю роботу члени нашої комісії (кажу принаймні про себе) провадили, як члени «СВУ»⁷⁰.

Якщо не знати, що це — трагічні сторінки страшного часу, то тексти документів сприймаються як бездарний, безжальний фарс. Укотре підтверджено: щоб бути ворогом радянській владі, було достатньо просто любити свій народ і мати гідність працювати на його самоствердження. Часом здається, що наприкінці справи, веденої фанатичними особистами⁷¹, крізь огидну й потворну спробу ОДПУ зліпити з мовознавців терористів, видати лексикографічні рутинні будні за активну злочинну організовану діяльність прозирає приречений, але гидливий в бік катів, трохи знущальний, але мудрий і всепереможний погляд Українця.

О. М. TYSHCHENKO

HRYHORIY KOSTIANTYNOVYCH HOLOSKEVYCH AND THE LIVING UKRAINIAN DICTIONARY COMMISSION IN THE CASE OF THE UNION OF LIBERATION OF UKRAINE (ULU): ODPU (JOINED STATE POLITICAL DIRECTORATE) ARCHIVAL MATERIALS

To the 100-th anniversary of the beginning of work on the academic «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. U. Crimskiy and S. O. Yefremov 1924–1933 (RUD). The article focuses on the work of the Commission of Dictionary of the Living Ukrainian Language in the case through the prism of the case (the Union of Liberation of Ukraine), through personalities of authors of Dictionary as participants of process. Exactly this academic group in the Institute of Ukrainian Scientific Language All-Ukrainian Academy of Sciences was «appointed» the center of ULU in the Academy, and S. O. Yefremov — the head of the «hostile» organization. In the context of research of the RUD it is expedient to study lingual and linguistic, extralingual and extra-linguistic factors, the conditions in which the

⁷⁰ Там же. — С. 132–133.

⁷¹ 28 квітня 1930 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Визнати за необхідне нагородження орденом Червоного Прапора за викриття СВУ — тт. Козельського, Брука, Ушакова, Горожанина [Кудельського], Загорського, Іванова В. Т., Розанова, Леонюка». Як згадував Борис Матушевський, один із слідчих у справі СВУ, старший оперуповноважений Київського окружного відділу ДПУ Соломон Брук на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо». А іншому підсудному, Григорію Голоскевичу, авторові «Словника живої української мови», той же Соломон Брук говорив: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо». Пізніше С. Брук наклав на себе руки (*Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. — http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/22.pdf).

national identity of the Ukrainian lexicography of the early twentieth century was formed. In the declassified archives of the Security Service of Ukraine, materials of the process of ULU are stored, among which there are cases of three members of the Commission of Dictionary of the Living Ukrainian Language: H. K. Holoskevych, A. V. Nikovskiy and S. O. Yefremov. This article discusses the Commission of Dictionary of the Living Ukrainian Language through the prism of the case H. K. Holoskevych. It was once again confirmed: to be an enemy to the Soviet power, it was enough simply to love people and have the dignity to work for his self-affirmation.

Key words: Russian-Ukrainian dictionary 1924–1933, the Living Ukrainian Dictionary Commission, the case of the Union of Liberation of Ukraine, lexicography, Hryhorii Holoskevych, repression.